

Hadis Şerhlerindeki Kâmil İmân Mefhumunun Din Algısı Üzerindeki Etkileri

The Effects Of The Concept Of Perfect Belief In Hadith Commentaries On The Perception Of Religion

Dr. Mehmet Sırrı ŞİK

Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı, Van İl Müftülüğü
Presidency of the Republic of Turkey Presidency of Religious Affairs, Provincial Mufti of Van
Van, Turkey

mehmetsirri@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-7246-2640

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Mart / March 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Haziran / June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Şık, Mehmet Sırrı. "Hadis Şerhlerindeki Kâmil İmân Mefhumunun Din Algısı Üzerindeki Etkileri". *Darülhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 2 (Haziran 2022), 129-164.

İntihal/ Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mehmet Sırrı Şık).

Yayıncı / Published by: Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi/ Cankiri Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır./ Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Öz

Din olgusu, ancak ön gördüğü inanç esaslarıyla, söylemiyle ve eylemiyle bir bütün olarak yaşanması halinde hedefine varabilir. Aksi halde dinin insanlar üzerindeki ideallerinin gerçekleşmesi kolay olmayacaktır. Bu itibarla dinî öğretilerdeki inanç esasları ve bu esaslar doğrultusunda yapılması gerekenleri iyi tespit etmek çok önemlidir. Hatta bu konuda mümkün mertebede beşerin müdahalesine yer vermemek, saf dinin korunması açısından zarurî bir durumdur. Ne var ki, tarih içinde yaşanan bazı olaylar ve gelişen bazı durumlar karşısında dinî beyanların şerh edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Şüphesiz ki söz konusu şerhler, dinî metinlerde geçen birtakım muğlak alanların ya da yanlış anlaşılabilir hususların açıklığa kavuşması için yapılmıştır. Bu bakımdan son derece faydalıdır. Ancak yapılan şerhlerin, dinî söylemin etki bakımından zaafa uğramasına meydan vermemesi, oldukça önem arz etmektedir. Çünkü dinin insanlar üzerinde gerçekleştirmek istediği bazı hedefleri vardır. Bu bakımdan söz konusu hedefin gerçekleşmesi ve dinî mesajların herhangi bir etki kaybına maruz kalmadan evrensel bir boyut kazanabilmesi için olduğu gibi aktarılması gerekmektedir. Bu çalışmamızda bazı rivâyetlerde geçen îmân ve mü'min kavramlarına ilişkin şerhler ve bu şerhlerin sonucunda ortaya çıkan kâmil îmân mefhumu üzerinde durulacaktır. Aynı zamanda kâmil îmân mefhumunun toplumun din algısı üzerindeki muhtemel etkileri ele alınacaktır. Ayrıca dinî metinlerin anlatımında dikkat edilecek bazı hususlar vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şerh, Kâmil, İmân, Din, Algı.

Abstract

The phenomenon of religion might reach its goal if it is lived as a whole with the belief, discourse and action it envisages. Otherwise, it will not be easy to realize the ideals of religion on people. In this respect, it is very important to determine the

principles of belief in religious teachings and what needs to be done in line with these principles. In fact, it is essential for the protection of pure religion not to allow human intervention in this matter as much as possible. However, it has become inevitable to interpret religious statements in the face of some events and developing situations in history. Undoubtedly, the commentaries in question were made to clarify some ambiguous areas or issues that could be misunderstood in religious texts. In this respect, the commentaries are extremely useful. However, it is very important that the commentaries do not allow the religious discourse to be weakened because there are some goals that religion wants to achieve on people. In this respect, it is necessary to convey the aim in question in order for the religious messages to gain a universal dimension without any loss of influence. In this study, we will focus on the commentaries on the concepts of faith and believer in some narrations and the concept of perfect faith that emerged as a result of these commentaries. At the same time, the possible effects of the concept of perfect faith on the society's perception of religion will be discussed. In addition, some points to be considered in the expression of religious texts will be emphasized.

Keywords: Hadith, Commentary, Perfect Belief, Religion, Perception

Giriş

Diğer canlılardan farklı olarak insan hayatını anlamlı kılan en önemli husus inançtır. Dolayısıyla felsefî tartışmalarda gündeme getirilen insan ile hayvan arasındaki farkları belirlemede inanç konusunun da önemli bir fark olarak ilk sıralarda yer alması kaçınılmazdır. Zira insan, sahip olduğu inanç sayesinde varlığının hikmetini idrak etme imkânı bulmaktadır. Aynı zamanda inanç, insanoğluna değerler manzumesi sunmakta ve bu değerler doğrultusunda bir hayat yaşamasına yardımcı olmaktadır.

Söz konusu inanç İslâm olunca, insanoğlu açısından daha fazla önem arz etmektedir. Çünkü İslâm, Allah'ın kullarına yönelik son hitabıdır ve insanlık tarihi

boyunca peyderpey nazil olan ilahî dinin tekâmül etmiş halidir. “*Bugün size dininizi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı uygun gördüm.*”¹ meâlindeki âyet, bu gerçeğin ifadesidir. Diğer taraftan İslâm dini, insan hayatını baştan sona tanzim etmek üzere gönderilmiştir. Dolayısıyla manevî şahsiyetin inşasından sosyal hayata, ticaretten aileye kadar her alana dair İslâm dininin öğretileri bulunmaktadır. Kısacası İslâm’ı din olarak kabullenmiş bireylerin, her yönüyle kendisini sahip olduğu inanca teslim etmesinden başka yolu yoktur. Zira İslâmiyet’in özünde Yüce Yaratan’a teslimiyet esastır. “*Allah ve Resulü herhangi bir konuda hüküm verdiklerinde artık mümin bir erkek veya kadın için başka bir tercih hakkı yoktur. Allah’ın ve Resulünün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır.*”² âyeti, söz konusu teslimiyeti beyan eden berceste âyetlerden biridir.

Şu hâlde bir taraftan dünya hayatını tanzim eden diğer taraftan ölüm sonrasını etkileyen bir dini kabullenmek ve bu dine göre istikametten ayrılmadan yaşamak ciddi bir bilinç gerektirmektedir. Bahsi geçen bilincin oluşmasının ilk basamağı ise imândır. Öyleyse, İslâm dininin ana kaynakları olan Kur’ân-ı Kerim ve Hz. Peygamberin beyanlarına göre imân/inanmak/imân etmek gibi kavramların ne ifade ettiğini ve insanda nasıl bir inkılap gerçekleştirdiğini iyi anlamak gerekmektedir. Bundan hareketle çalışmamızda, özellikle bazı hadis rivâyetlerinde geçen imân kavramını olduğu gibi tespit etmeye ve sonraki dönemlerde söz konusu kavrama getirilen şerhlere temas etmeye çalışılacaktır.

İmân konusu genel itibariyle kelimî tartışmaların gölgesinde işlenmektedir. İmânın tarifi, mahiyeti, artıp eksilmesi, kuvvetlenip zayıflaması gibi başlıklar, çoğu zaman bu konuda belirleyici olmaktadır. Bazen de imânın fazileti, dereceleri ve kemâle ermesi gibi başlıklar altında incelenmektedir. Ancak başta kâmil imân mefhumu olmak üzere imân kavramı etrafında cereyan eden tüm ihtilaflar ve getirililen farklı izahatlar, beraberinde başka tartışmaların ortaya çıkmasına yol

1 el-Maide, 5/3.

2 el-Ahzâb, 33/36.

açmıştır. Bu itibarla çalışmamızda meselenin farklı bir boyutu üzerinde durulacaktır. Özellikle şerhler yoluyla farklı bakış açılarına zemin teşkil etmiş olan imânın, yalnız haliyle anlatılmasının olumlu etkilerine vurgu yapılacaktır. Dolayısıyla bu çalışmamızda, tartışmalardan arındırılmış bir imân anlayışının yaygınlık kazanmasına ve buna dair yeni bir anlatım usulünün geliştirilmesine katkı sunma amacı güdülmüştür. Zira bu amaca binaen daha önce yazılmış bir çalışma tarafımızdan tespit edilmemiştir.

1. İmân Kavramı

İmân kavramının aslı emn/emân/emânet'tir. Emn, korkunun zâil olması neticesinde kişinin kendini güvende hissetmesidir. Emn, bazen insanın yaşadığı halin ifadesidir, bazen de insana güven veren şeyin ismidir.³ İmân ise aynı kökten olup if'âl veznindedir ve iki şekilde kullanılması mümkündür. Şayet müteaddî olarak kullanılacaksa “güven vermek” anlamına gelir. Meselâ Allah'ın “el-Mü'min” sıfatı bu manadadır. Eğer gayr-ı müteaddî olarak kullanılacaksa “güvende olmak” anlamına gelir.⁴ İmân kavramı, kimi zaman Hz. Muhammed'in (as) getirdiği şeriat/din için kullanılmaktadır. “İmân etmiş olanlar, Yahudiler, Sabiiler ve Nasraniler...”⁵ âyetinde geçen imân etmiş olanlardan maksadın Müslümanlar yani Hz. Muhammed'in dinine tabi olanlar olduğu açıktır. Bazen de imân ifadesi, hakkı tasdik edip ona boyun eğmek gibi inanç bakımından belli özellikleri taşıyanları methetmek için kullanılmaktadır. Bunun üç kriteri vardır: Kalple tasdik etmek, dil ile ikrar etmek ve azalarla amel etmektir.⁶ Bununla ilgili Kur'ân-ı Kerim'de pek çok âyet bulmak mümkündür. Nadir

3 Hüseyin b. Muhammed b. Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2009), 90.

4 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 91.

5 el-Maide, 5/69.

6 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 91. Bu değerlendirme, alimlerin üzerinde ittifak ettiği bir husus değildir. Malum olduğu üzere amel imândan bir cüz müdür, değil midir konusunda ihtilaf

de olsa, imân kavramıyla zemmin ifade edildiğini görebiliyoruz. Mesela, “*biz doğru söylesek bile sen bize imân edecek değilsin*”⁷ âyetinde geçen “imân edecek değilsin” cümlesinden inanmama veya tasdik etmeme anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, “*Kendilerine kitaptan bir pay verilenler, cibte ve tâğûta imân ederler*”⁸ âyetinde yer alan “imân etme” mefhumu zemmedilmiştir.⁹ Zira birinci âyette güven vermeyen bir imân, ikincisinde ise batıl unsurlara imân etme söz konusudur.

İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) de, şer'î olarak imânı “kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla amel” şeklinde tarif ettikten sonra bazı müfessirlere göre imânın Kur'ân'da beş manada kullanıldığını ifade etmiştir: 1. Tasdik,¹⁰ 2. Sadece dilin ikrarı,¹¹ 3. Tevhid,¹² 4. Tasdik, ikrar ve ameli ihtiva eden şer'î imân,¹³ 5. Namaz.¹⁴ Kimi müfessirler ise imânın, dua¹⁵ anlamına geldiğini savunmuşlardır.¹⁶ Görüldüğü üzere imân; tasdik, güvende olma, güven verme ve kalbin mutmain olması gibi anlamlara geldiği gibi, doğrudan İslâm'a tabi olmayı da ifade etmektedir.

İmân kavramı sadece dinin değil aynı zamanda felsefenin de ilgilendiği bir kavramdır. “İmân kavramı felsefede iki farklı anlamda ele alınır. İlk anlamıyla imân güven, emniyet, samimiyet ve sırdaşlık duygularının motive ettiği bir tutumu anlatır. Bu tutum, samimiyetine inanıp güvendiğimiz bir yakınlığımızla aramızdaki irtibata

yaşanmıştır. Söz konusu ihtilaflara göre imânın tarifinde farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. İleride yeri gelince bu konuya kısaca temas edilecektir.

7 Yusuf, 12/17.

8 en-Nisâ, 4/51.

9 Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, 91.

10 Yusuf, 12/17; Mu'min, 40/12.

11 el-Bakara, 2/62; Munâfikûn, 63/3.

12 el-Mâide, 5/5; Nahl, 16/106; Mu'min, 40/10.

13 el-Bakara, 2/25. Bu manada pek çok âyet zikretmek mümkündür.

14 el-Bakara, 2/143.

15 Yunus, 10/98.

16 Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1987), 145.

benzer bir ilişkinin ifadesidir. Fakat din felsefesinin asıl konusu, “Tanrı vardır” önermesinin kabulü şeklinde özetleyebileceğimiz ikinci anlamdaki imândır.”¹⁷ Yani teorik olarak tanrının varlığını kabul etme ve ona inanma anlamındaki imân kavramı, din felsefesinin temelini oluşturmaktadır. Şu hâlde imânın mahiyetini belirlemek ve insanoğlu üzerindeki etkilerini ortaya çıkarmak büyük önem arz etmektedir.

2. Kur’ân-ı Kerim’e Göre İmânın Mahiyeti ve Psikolojik Etkisi

İslâm dininde imân mefhumu beşerin müdahalesine açık değildir. Yani bir kimsenin beşer sıfatıyla imânın mahiyeti, kapsamı veya yansıması üzerinde vahyin dışında bir değerlendirme yapmasının ehemmiyeti yoktur. Kısacası kullar, imân mefhumuna şekil veremez. Bundan hareketle imânı, imân etmeyi emreden Allah’tan yani gönderdiği kitaptan ve görevlendiği peygamberlerinden öğrenmeyi prensip haline getirmek gerekmektedir. Aksi halde herkesin kendi anlayışına göre bir imân tasavvuruna sahip olması kaçınılmaz olacaktır. Elbette Allah’ın bahsettiği algılama ve anlama melekelerini kullanmak suretiyle birtakım imânî hakikatlere isabet etmek mümkündür. Ancak söz konusu hakikatler vahiyle desteklenmediği müddetçe tahmin veya yorumdan öteye geçemez.

Kur’ân-ı Kerim’de üzerinde en çok durulan ve dile getirilen kavramlardan biri, şüphesiz ki imândır. Çoğu zaman imân edenlerin özelliklerine ve Allah katında elde edecekleri mükafatlara temas edilmiştir. Bazen de nasıl bir imâna sahip olunması gerektiğine işaret edilmiştir.

Buna göre; imân asla şüphe barındırmamalıdır. Nitekim sâdık mü’minleri tarif eden “Mü’minler Allah’a ve resulüne imân eden, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda

17 Hanifi Özcan, “İmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/216.

malları ve canlarıyla cihat eden kimselerdir; (imânlarında) sâdık olanlar işte bunlardır”¹⁸ âyeti, imânın şeksiz/şüphesiz olması gerektiğini vurgulamaktadır. Aynı şekilde Kur’ân-ı Kerim’in 28 yerinde geçen “yakîn” kavramı da genel olarak imândaki kesinliği ifade etmektedir. Özellikle âhîret gününe imân etmeyi teşvik eden âyetlerin, şüphe barındırmayan kesin imâna dikkat çektiği görülmektedir.¹⁹

Kur’ân-ı Kerim’in öngördüğü muteber imânın, zulmü ve diğer batıl unsurları barındırmaması gerekmektedir. “*İmân edenler ve imânlarına hiçbir zulüm karıştırmayanlar var ya! Onlar güvende olacaklar; aynı zamanda onlar doğru yoldadır*”²⁰ âyeti, buna işaret etmektedir. Birçok sahâbî ve müfessir, mezkûr âyette geçen ve imâna karıştırılmaması gereken zulmün, şirk yani batıl inançlar olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir.²¹

İmân, dünya hayatını devam ettirirken yaşantı itibariyle farklı bir yaşam tarzı sergilemeyi ve manevî bir kişiliğe nail olmayı sağlarken, ahîret hayatında da akîbet itibariyle güzel ve ebedî hayata vesile olmaktadır.²² Dolayısıyla imân edenler ile etmeyenler arasında her açıdan belirgin farklılıklar zuhûr eder. Bu bakımdan Kur’ân-ı Kerim’e göre imân, teorik bilgidен veya iddiadan ziyade aksiyon yönü olan ve hayatın her safhasında etkisini fark ettiren bir özelliğe sahiptir. Zira imânın varlığı veya yokluğu, insanların da anlayacağı şekilde birtakım testlere tabi kılındıktan sonra ortaya çıkar. Bu gerçeğin delili olarak şu âyeti zikretmekte fayda vardır: “*İnsanlar, denenip sınavdan geçirilmeden, “imân ettik” demekle bırakılacaklarını mı sanıyorlar? And olsun ki biz, onlardan öncekileri de sınamıştık. Allah, elbette doğru olanları ortaya çıkaracaktır; keza O, yalancılara da mutlaka ortaya çıkaracaktır.*”²³

18 Hucurât, 49/15.

19 el-Bakara 2/4; Al-i İmran 3/9,25.

20 En’am, 6/82.

21 Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhit* (Beirut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1971), 4/175.

22 es-Secde 32/18-22.

23 el-Ankebût 29/2-3.

Kur'ân-ı Kerim'e göre imân, insanlarda bir hassasiyetin oluşmasına vesile olmaktadır. Dolayısıyla imân edenler, ahiret hayatını hesaba katar ve etrafında olup bitenlere karşı kayıtsız/duyarsız kalmaz; inkâr edenler gibi kör, sağır ve dilsiz bir hale bürünmezler.²⁴ Bundan hareketle imânın, cesaretlendiren ve harekete geçiren özelliklerinin olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda imân, kişinin kendini güvende hissetmesine²⁵ ve imân ile birlikte nail olduğu veliyullah/Allah dostluğu sayesinde tüm korkularından emin olmasına vesile olmaktadır.²⁶ Sonuç itibariye imân, üzülmeyen ve gevşemeyen tam bir öz güvenle dünya hayatında gereken mücadeleyi sürdürmeye yardımcı olmaktadır.²⁷ Çünkü imân, bedeninin üzerinde hâkimiyet kurabilen ruhu/manevîyatı belli bir kıvama getirmekte, insanın önüne dünya sınavını kazanacağı şekilde ulvî bir hedefi koymakta ve bu hedefe ulaştıracak erdemli bir hayatı sunmaktadır.

3. İmânın Hakikati ve İnsan Üzerindeki Hedefi ile İlgili Bazı Rivâyetler

“İmân konusu hadis kaynaklarında çok geniş bir şekilde yer almıştır. *Kütüb-i Sitte*'den *Şahîh-i Buḥârî* ile *Şahîh-i Müslim*'de, Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-Şahîh* ve Nesâî'nin *es-Sünen*'in de “imân” adıyla müstakil birer bölüm açılmış, *Şahîh-i Müslim*'de 200 sayfaya yakın bir hacim tutan 380 hadis rivâyet edilmiştir. Hadis kaynaklarında ayrıca çeşitli başlıklar altında kaydedilen birçok rivâyet de imân konusunu ilgilendirmektedir. Bu hadisler imânın esasları, alâmetleri, amelle münasebeti ve müminin vasıfları gibi hususları açıklamaktadır.”²⁸ Ancak bu noktada özellikle imânın hakikati ve insan üzerinde gerçekleştirmek istediği hedefi ortaya koyan birkaç hadisi zikretmek istiyoruz.

24 el-Bakara 2/3-7.

25 el-En'âm 6/82.

26 el-Yunus 10/62.

27 Âl-i İmran 3/139.

28 Mustafa Sinanoğlu, “İmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/213.

a. Ebû Hureyre'den (öl. 58/678) rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (as) şöyle buyurmuştur: “İmân altmış küsur şubedir; haya da imândan bir şubedir.”²⁹

b. Ebû Hureyre'den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (as) şöyle buyurmuştur: “Hiçbiriniz, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe imân etmiş olmaz.”³⁰

c. Enes b. Mâlik'ten (öl. 93/711-712) rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (as) şöyle buyurmuştur: “Hiçbiriniz beni çocuğundan, anne-babasından ve tüm insanlardan daha çok sevmedikçe imân etmiş olmaz.”³¹

d. Enes (b. Mâlik) tarafından nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (as) şöyle buyurmuştur: “Şu üç özellik kimde bulunursa o kimse imânın tadını alır: Allah ve Rasûlü'nü her şeyden çok sevmek, bir kimseyi yalnızca Allah rızası için sevmek ve Allah kendisini kurtardıktan sonra tekrar inkârcılığa dönmekten ateşe atılmaktan kaçındığı gibi kaçınmak.”³²

e. Enes b. Mâlik tarafından nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (as) şöyle buyurmuştur: “İmânın işareti, ensârı sevmektir. Münafıklığın işareti de ensâra kızmaktır.”³³

f. İbn Abbas'ın (öl. 68/687-88) rivâyet ettiği uzun bir hâdisede Rasûlullah (as) kendisine gelen Abdulkays heyetine bazı şeyleri emredip bazı şeyleri de yasakladıktan sonra kendilerine “yalnızca Allah'a imân etmenin ne demek olduğunu sormuş ve akabinde bizzat kendisi şöyle cevaplamıştır: “Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahitlik etmek, namazı

29 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmi'u'l-musnedu's-sahîhu'l-muhtasar min umûri resûlillâh sallallahu aleyhi ve sellem ve sunenihi ve eyyâmih* (Beyrut: Dâru İbni Kesir, 2002), “İmân”, 3.

30 Buhârî, “İmân”, 7.

31 Buhârî, “İmân”, 8; Müslim, “İmân”, 70.

32 Buhârî, “İmân”, 9.

33 Buhârî, “İmân”, 10.

dosdoğru kılmak, zekâtı vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetin beşte birini vermektir.”³⁴

g. Ebû Hureyre’den rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (as) şöyle buyurmuştur: “İmân etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe imân etmiş olamazsınız...”³⁵

h. Abbas b. Abdulmuttalib’ten (öl. 32/653) rivâyet edildiğine göre Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Allah’ı rab, İslâm’ı din ve Muhammed’i (sav) peygamber olarak kabul eden kişi, imânın tadına varmıştır.”³⁶

Yukarıda zikredilen hadislere benzer farklı eserlerde birçok hadis bulmak mümkündür. Ancak konunun uzamaması için bu kadarıyla yetinilecektir. Zira çalışmamızın amacı imâna dair hadisleri zikretmek değil, söz konusu hadislerde geçen imân kavramına yapılan şerhleri ve bunun sonucunda ortaya çıkan imân algısını incelemektir.

4. Şerh Literatüründe İman

İslâmî ilimlerde “dinî metinler” diye ifade edebileceğimiz Kur’ân ve hadislerin anlaşılmasına yönelik yoğun bir çabanın gösterildiği, işin ehli açısından aşikârdır. Konumuzun dışında olması hasebiyle Kur’ân üzerinde yapılan tefsîr ve te’vîl faaliyetlerini bir kenara koyup sadece hadislere yapılan şerhlere kısaca temas etmek istiyoruz. “Hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasına ilişkin faaliyetler daha öncesinde de mevcut olmakla beraber, üç ile dördüncü asırlardan itibaren belli hadis kitapları üzerine odaklanmaya başlamıştır. Geline yeni süreçte bu faaliyetler teknik bir çalışma alanı niteliği kazanmış ve hadis şerhçiliğinden bahsetmeye imkân

34 Buhârî, “İman”, 40.

35 Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u-Sahîh* (Beirut: Dâru’t-Ta’sîl, 2014), “İmân”, 93.

36 Müslim, “İmân”, 26.

vermiştir.”³⁷ Elbette ki şerh edebiyatı, hadislerin anlaşılması, yorumlanması ve dinî kavramların zihinlere yerleşmesi açısından önemli bir misyon yüklenmiştir. Ancak yapılan her şerhin mutlak anlamda doğru olduğunu ve olumlu neticeler doğurduğunu söylemek mümkün değildir. Zira aşağıda da kısaca temas edileceği üzere bazı şerhlerin, itikadî ve fikhî tartışmalarda değişik sâiklerle ön plana çıkan birtakım popüler savların/görüşlerin etkisinde kaldığını görebiliyoruz. Bu bağlamda misal teşkil etmesi açısından yukarıda zikredilen rivâyetlerde yer alan “imân/mü’min” kavramlarına yapılan bazı şerhleri zikretmek yararlı olacaktır.

Buhârî’nin ilk şârihleri arasında sayılan İbn Battâl el-Kurtubî (öl. 449/1057),³⁸ “Hiçbiriniz, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe imân etmiş olmaz”³⁹ hadisini şerh ederken tam ve kâmil imâna vurgu yapmıştır.⁴⁰

Nevevî (öl. 676/1277), alimlere göre hadiste vurgulanan “imân etmiş olmaz” ifadesinin, tam/kâmil imân etme olduğunu zikretmiştir. Zira hadiste dile getirilen söz konusu vasfa sahip olmayanların da mü’min olduğunu savunmuştur. Diğer taraftan, Ebû Amr İbnü’s-Salah’a (öl. 643/1245) göre kişinin kendi nefsi için istediğini başkası için de istemesinin, bazen çok zor olduğunu dolayısıyla buradaki maksadın kâmil imân olduğunu zikretmiştir.⁴¹

Buhârî şârihlerinden Kirmânî (öl. 786/1384), yukarıda geçen hadisnin “imân etmiş olmaz” cümlesini şöyle şerh etmiştir: Yani imânı kâmil olmaz. Burada bir mübalağa söz konusudur. Zira kişinin, İslâm’ın diğer erkanını yerine getirmeyip

37 Zişan Türcan, “Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (01 Aralık 2009), 101-133.

38 Salih Karacabey, “Sahîh’i Buhârî’nin ilk şerhi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4 (1992), 239.

39 Buhârî, “İmân”, 7.

40 Ebü’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Riyâd: Mektebetu’r-Rüşd, 2008), 1/65.

41 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Sahîhi Müslim bi şerhi’n-Nevevî* (Kâhire: el-Matbaatu’l-Mısriyye, 1929), 2/16-17.

sadece kendisi için istediğini kardeşi için de istemesi, tek başına imânın kemâle ermesini sağlamaz.⁴²

Buhârî'nin en meşhur şârihi olan İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), kendinden önceki hadis şârihlerinden alıntılar yaparak, mezkûr hadisteki imânın nefyinin kemâline delalet ettiğini dile getirerek selevin bu konudaki yaklaşımına ortak olmuştur.⁴³ Yaklaşık olarak aynı ifadeleri, “*en-Nuket*” isimli eserinde de kullanmıştır.⁴⁴

Aynı şekilde Buhârî'yi şerh eden Bedreddin el-Aynî (öl. 855/1451), mezkûr hadisin “imân etmiş olmaz” kısmının şerhinde şu ifadelere yer vermiştir: Yani kâmil imân etmiş olmaz. Çünkü imânın aslı, birinin kendi nefsi için istediğini kardeşi için de istememesi sonucunda zâil olmaz. Öyleyse hadiste vurgulanan şey, kendisi için istediğini kardeşi için de istememesi halinde kişinin imânının kemâle eremeyeceği hususudur.⁴⁵

Suyûtî (öl. 911/1505), Müslim'in tahrir ettiği aynı hadisin söz konusu kısmının şerhinde “yani tam/kâmil imân etmiş olmaz” diyerek daha önceki şârihlerin görüşünü paylaşmıştır.⁴⁶ Hakeza Ahmed Naim (öl.1353/1934) de, *Tecrid-i Sarîh* eserinin şerhinde, “maksut olan şüphesiz kemâl-i imândır” diyerek önceki şârihlere katılmıştır.⁴⁷

42 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1971), 1/95.

43 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Dimeşk: er-Risâletu'l-Âlemiyye, 2013), 1/124.

44 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *en-Nuket alâ Sahîhi'l-Buhârî* (Kâhire, 2005), 1/245.

45 Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 1/232.

46 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *ed-Dibâc fi Sahîhi'l-İmâm Müslim bin el-Haccâc* (Dâru İbn-i Affân, 1996), 1/60-61.

47 Babanzade Ahmed Naim, *Sahîhi Buhârî muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 2/33.

Mûsâ Şâhin Lâşin (öl. 1430/2009) de, mezkûr hadisin şerhinde kâmil imâna vurgu yapmış ve hadiste bahsi geçen vasfa sahip olmayanların da mü'min olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Arapça dilinde “falanca adam değildir” denildiğinde, nasıl ki “şahsiyeti itibariyle kâmil bir adam değildir” manası kastediliyorsa aynı şekilde “imân etmiş olmaz” ifadesinden de kâmil imânın kastedildiğini savunmuştur.⁴⁸

İmân kavramında olduğu gibi İslâm/müslim kavramına da benzer şerhlerin getirildiği görülmektedir. Mesela Buhârî'nin ilk şârihi olarak kabul edilen Hattabî (öl. 388/998),⁴⁹ “Müslüman, Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kişidir...”⁵⁰ hadisinin şerhinde, kastedilenin memdûh/iyi Müslüman olduğunu savunmuştur. Gerekçesini de şöyle izah etmiştir: Zira elinden ve dilinden emin olunmayanlar, Müslüman vasfını kaybetmezler; onlar da Müslüman olabilirler.⁵¹

Son dönem alimlerinden Muhammed b. Sâlih el-Useymin (öl.1421/2001), yukarıda bahsi geçen hadisin şerhinde, “imân etmiş olmaz” kısmının izahında kişinin kendi nefsi için istediğini kardeşi için de istemesinin imândan olduğunu, aksi halde imânın yok olacağını belirtmiştir. Ancak “bu durumda yok olan imânın aslı mı, yoksa kemâli mi?” şeklinde bir soru sorduktan sonra, imânın aslının baki olduğunu, kemâlinin ise zail olduğunu ifade etmiştir.⁵²

Bu yaklaşım tarzı, başka rivayetlerde de görülmektedir. Nitekim Nevevî, “İmân etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe imân etmiş olamazsınız...”⁵³ hadisinin şerhinde “...yani birbirinizi sevmedikçe imânınız kâmil olmaz ve imân ko-

48 Mûsâ Şâhin Lâşin, *Fethu'l-mün'im şerhu Sahîhi Müslim* (Beirut: Dâru'ş-Şurûk, 2002), 1/167.

49 Salih Karacabey, "Sahîh-i Buhârî'nin İlk Şerhi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 / 1 (Ocak 1992): 239.

50 Buhârî, “İmân”, 4.

51 Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî, *A'lâmü'l-hadis fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1988), 1/146-147.

52 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymin et-Temîmî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Kâhire: el-Mektebü'l-İslâmîyye, 2008), 1/60-61.

53 Müslim, “İmân”, 93.

nusundaki haliniz düzelmez” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Yani hadisteki imân-sevgi ilişkisini kâmil imâna bağlamıştır.⁵⁴ Safiyurrahmân el-Mübarekfûrî (öl. 1427/2006) de Nevevî'nin ifadelerini kendi eserine alarak aynı görüşte olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁵ Dolayısıyla bu hadisin şerhinde de aynı yaklaşım sergilenmiş ve mü'minlerin birbirlerini sevmeleri mutlak anlamda imânın değil, kâmil manada imânın gereği olduğu sonucuna varılmıştır.

Diğer taraftan Nevevî, “Hiçbiriniz beni çocuğundan, anne-babasından ve tüm insanlardan daha çok sevmedikçe imân etmiş olmaz”⁵⁶ hadisi ile ilgili olarak kendisinden önceki bazı şârihlerin açıklamalarından alıntılar yaparak, peygamber sevgisinin hakiki bir imân için şart olduğunu, imânı kemâle ermiş olan bir kişinin peygamberi herkesten daha çok sevme bilincine sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Hatta Kadı İyaz’a (öl. 544/1149) göre bu hakikati tasdik etmeyenlerin mü'min olamayacağını zikretmiştir.⁵⁷ Burada Kadı İyaz’ın herhangi bir kayıt veya şerh koymadan, peygamber sevgisini herkesin sevgisinden üstün tutmayanların ve buna inanmayanların mü'min olmayacağını vurgulaması, ayrıca dikkat çekici bir noktadır.

Kurtubî'ye (öl. 656/1258) göre söz konusu hadisin zahiri, Peygamber sevgisini her türlü sevgiden üstüne tutmayı gerektirmekte, O'nu sevmeyi ile tazim etmeyi eşdeğer olarak görmekte ve buna imân etmeyenlerin küfrüne delalet etmektedir. Ancak, hadisin bu manaya indirgenmesi doğru değildir. Zira Hz. Peygamberin tazimi ne sevmekle ne de en çok sevmekle alakalıdır. Nitekim sevilmeyenlerin tazim edilmesi pekâlâ mümkündür.⁵⁸

54 Nevevî, *Sahîhi Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 2/36.

55 Safiyurrahman el-Mübârekfûrî, *Minnetu'l-mun'im fî şerhi Sahîhi Müslim* (Riyâd: Dâr-u's-Selâm, 1999), 1/86.

56 Buhârî, “İmân”, 8; Müslim, “İmân”, 70.

57 Nevevî, *Sahîhi Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 2/15-16.

58 Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim* (Dimeşk: Dâr-u İbn-i Kesîr, 1996), 1/225.

Safiyurrahmân el-Mübarekfûrî'ye göre de bu ve benzeri hadislerde geçen birtakım hayırlı hasletlerin kişide olmayışı, imânın aslının ve hakikatinin olmadığı anlamına gelmez. Buradaki maksat, sadece hakiki/kâmil manada bir imânın olmayacağıdır. Yani zikredilen hasletlere sahip olunmazsa hakîkî ve kâmil imâna nail olunmaz.⁵⁹

Mûsâ Şâhin Lâşîn de bu görüşe katılarak, Hz. Peygamber'i her şeyden daha çok sevmemenin, mutlak imânı değil, kâmil imânı nefyettiğini savunmuştur. Bununla birlikte Kadı İyaz'ın mezkûr görüşüne katıldığını, yani Rasûlullah'ın (sav) konumunu üste tutmanın imânın şartı olduğunu ve buna inananların mü'min olmadığını belirtmiştir. Ancak arkasından şöyle bir izahta bulunmuştur: Tazim etme ile sevgi besleme arasında fark vardır. Nitekim bazen insanlar, tazim edilip kendilerine saygı gösterildiği halde sevilmebilirler. İmân, risâleti tasdik etmeye dayalıdır. İslâm, dinî emirlere teslimiyet göstermeye dayalıdır. Muhabbet ise imânı artırır ve kemâle ermesini sağlar. İşte bu imânî derecenin üstünlüğü, Hz. Peygamber'i her şeyden daha fazla sevmeyi, anneye, babaya, evlada ve mala takdim etmeyi beraberinde getirir. Şayet kişide böyle bir duygu hasıl olmamışsa demek ki kâmil bir imâna sahip değildir. Diğer taraftan en çok sevmemek, hiç sevmemek manasında değildir. Nitekim ümmetin tamamı Hz. Peygamberi sever ama kişilerin sevgi düzeyi farklılık arz eder.⁶⁰

Yine Nevevî, kimsenin mü'min haliyle zina etmeyeceğini, hırsızlık yapmayacağını ve içki içmeyeceğini⁶¹ beyan eden hadisin şerhinde büyük günah işleyenlerin durumuna yönelik yaşanan tartışmaları hatırlatmış ve buradaki maksadın, kâmil imâna sahipken mezkûr günahların işlenemeyeceğini ifade etmiştir.⁶²

59 Safiyurrahmân el-Mübarekfûrî, *Minnetu'l-mun'im fi şerhi Sahîhi Müslim*, 1/82.

60 Mûsâ Şâhî Lâşîn, *Fethül mün'im şerhu sahîhil Müslim Araçça İthal Kitap*, 1/165-166.

61 Buhârî, "Hudûd", 30; Müslim, "İmân", 57; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 15.

62 Nevevî, *Sahîhi Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 2/41.

İbn Hacer el-Askalânî, aynı hadisleri değerlendirirken mezkûr cürümlerin işlenmesi halinde imânın tamamen yok olup olmadığını, günahı işledikten sonra imânın tekrar geri gelip gelmeyeceğini veya tevbe etmesi halinde durumun ne olacağını tartıştıktan sonra söz konusu hadiste geçen imândan maksadın kâmil imân olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Tirmizî'nin (öl. 279/892) bu konudaki değerlendirmesine yer vererek, kimsenin zina veya hırsızlık gibi günahlardan dolayı tekfir edilmediğini hatırlatmıştır. Ebû Cafer el-Bakır'a (öl. 114/733) göre ise, imân İslâm'dan daha hâs olduğundan ötürü bahsi geçen günahları işleyenlerin, imândan çıksalar bile İslâm'da kalacaklarını, dolayısıyla cumhurun görüşüne uygun olarak buradaki maksadın, imânın aslı değil kemâli olduğunu zikretmiştir.⁶³

*“Şu üç özellik kimde bulunursa o kişi imânın tadına varmış demektir: Allah ve Rasulü'nü herkesten daha çok sevmek, bir kimseyi sadece Allah için sevmek ve ateşe atılmaktan çekindiği gibi imândan sonra küfre dönmekten çekinmek...”*⁶⁴ hadisine ilişkin olarak yapılan değerlendirmelerde benzer bir yaklaşım müşahede edilmektedir. Nitekim Aynî, bu hadisin şerhinde genel olarak şu ifadelerle yer vermiştir: Allah ve Rasulü'nü sevmek imânın esasıdır hatta bizzat kendisidir. Bundan dolayı hadiste zikredilen üç esas bir kalpte tam anlamıyla yerleşip istikrar bulmadığı müddetçe imânın kemâle ermesinde bahsedilemez. Nasıl ki bir meyvenin tadı ancak olgunlaştığında güzel oluyorsa, imânın tadı da imân ve amele dair bütün esasları gönülden benimsemek ve bu esasların uygulanmasından haz almakla güzel olmaktadır. Hadiste zikredilen üç esas, bu bakımdan imânın kemâle erdiğine dair önemli kriterler arasında yer almaktadır.⁶⁵ Dolayısıyla Aynî, imânın tadına varma meselesini kâmil imâna bağlamış bulunmaktadır.

Mezkûr hadislerdeki imân kavramına yapılan kâmil/kemâl ilavesi sadece hadis şerhlerinde yer almamaktadır. Aynı anlayış hadislerin Türkçe tercümelerine de

63 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 21/522.

64 Buhârî, “İmân”, 9; Müslim, “İmân”, 67.

65 Aynî, *Umdetü'l-Kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1/242-243.

yansımıştır. Nitekim “*Hadislerle İslâm*” eserinde bunun pek çok örneğine denk gelmek mümkündür. Mesela diğerkâmlıkla ilgili meşhur hadisin tercümesi şöyle yapılmıştır: “Hiçbiriniz kendisi için istediğini (mümin) kardeşi için de istemedikçe (gerçek manada) imân etmiş olmaz.”⁶⁶ “Hiçbiriniz beni babasından, evlâdından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe gerçekten imân etmiş olmaz”⁶⁷ hadisinde ise imândan önce “gerçek” kaydı konulmuştur.⁶⁸ Benzer tercümelemler, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan hutbelerde de görülebilmektedir. Meselâ “güvenilirliği olmayanın imânı yoktur; sözünde durmayanın dini yoktur”⁶⁹ hadisi, 22/10/2021 tarihinde okutulan hutbede şu şekilde yer almıştır: “Emanete riayet etmeyenin imânı olgunlaşmamıştır; ahde vefa göstermeyenin ise dini kemâle ermemiştir.”⁷⁰

Görüldüğü gibi hadis şârihleri başta olmak üzere pek çok alimin değerlendirmesine göre bahsi geçen hadislerde geçen “imân/mümin” tabiriyle kâmil imân/mümin kastedilmiştir. Buna göre kâmil bir imâna sahip olan mü’minlerin, zikredilen kötü amelleri işlemeleri mümkün görülmemiştir.⁷¹ Dolayısıyla küfür ve şirk hariç olmak üzere büyük günahlar kapsamında değerlendirilen kötü amelleri işleyenlerin, yaptığını helâl saymadığı sürece mü’min olmakla beraber imânlarının kâmil olmayıp zayıf olduğu ifade edilmiştir.⁷² Hatta Allah’a ve diğer imân esaslarına imân edenlerin işledikleri isyan türü amellerin hiçbirinin imândan çıkarmadığı konusunda icmâ olduğu zikredilmiştir.⁷³

66 Heyet, *Hadislerle İslâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 3/409.

67 Buhârî, “İmân”, 8; Müslim, “İmân”, 70.

68 Heyet, *Hadislerle İslâm*, 1/524.

69 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982), 3/135.

70 Diyanet İşleri Başkanlığı, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü”, erişim: 22 Ekim 2021, <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/kategoriler/yayinlarimiz/hutbeler>.

71 Aynî, *Umdetü’l-Kârî fi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, 21/246.

72 Nevevî, *Sahîhi Müslim bi şerhi’n-Nevevî*, 2/41.

73 Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş’arî el-Basrî, *Risâletun ilâ ehli’sעgri bi bâbi’l-ebvâb* (Medine: Merkezi’l-Bahsi’l-İlmî ve İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmî, 1992), 156.

Diğer taraftan kötü hasletlerin mümin kimselere yakışmadığını ifade eden hadislere yapılan şerhlerde de benzer yaklaşımların sergilendiği müşahede edilmektedir. Mesela “mümin; insanları karalamaz ve kötülemez, kimseye lânet etmez, kötü sözlü, kaba ve hayâsız değildir.”⁷⁴, “Mü’minin kalbinde îmân ve haset bir arada olmaz.”⁷⁵, “Mü’minin kalbinde îmân ve cimrilik, kötü ahlâk asla bir arada olamaz.”⁷⁶ ve “Laf taşıma, sövüp sayma ve soyla soplâ övünme ateştedir ve bir müminin karakterinde asla bulunamaz.”⁷⁷ gibi hadislerde geçen “mü’min” kavramı aynı şekilde yani “kâmil” sıfatıyla izah edilmiştir.⁷⁸ Filhakika bu tür hadisler, “imân yönüyle zafiyet içinde olanların kötü amellere açık bir yapıda olduklarına da işaret ederek dinî emir ve yasaklara riayet konusunda kâmil bir imânın önemini de ifade etmektedir. Kısacası, hadiste kâmil imân ile amel arasında doğrudan bir bağ kurularak gerçek bir imânın, amel konusundaki etki gücüne işaret edilmiştir.”⁷⁹

5. İmân Kavramı Etrafındaki Tartışmaların Şerhlere Etkisi

Malum olduğu üzere itikâdî tartışmaların en önemli konularından biri de imân meselesidir. Özellikle imânın tarifi, imân-amel ilişkisi, imânın artması veya eksilmesi gibi konular gündemdeki yerini hep korumuştur. Özellikle itikâdî mezheplerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan söz konusu tartışmaların İslâm tarihinin ilk dönemlerinde cereyan etmiş olması, bu tartışmaların sonraki ilim dallarına da etki ettiği görülmektedir. Nitekim hadislerin konu başlıklarına göre sınıflandırılmasında

74 Tirmizî, “Birr”, 48.

75 Nesâî, “Cihâd”, 8.

76 Tirmizî, “Birr”, 41.

77 Ebü’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr* (Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 12/445.

78 Ali el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtih şerhu Mişkâtü’l-Mesâbih*, thk. Cemal Aytânî (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 2001), 9/81.

79 Hüseyin Vuruşkan, “Hadislerin Diliyle İmân-ı Kâmil Kavramının Karakteri”, *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 350.

o zamanlarda gündemde olan tartışma konuları belirleyici olmuştur. Bu etkiyi görmek için hadis kitaplarının bâb başlıklarına bakmak yeterli olacaktır. Zira belirlenen bâb başlıklarında söz konusu tartışmalar açıkça kendini belli etmektedir.

Hadislerin şerhi genel olarak sonraki dönemlerde yani mezkûr tartışmalar neticesinde oluşan mezheplerin teşekkülünden sonra yapıldığı için şerh edebiyatı da doğal olarak geçmiş tartışmalardan müstağni kalamamıştır. Dolayısıyla şârihler, benimsedikleri görüşleri hadis şerhlerine yansıtmaktan kendilerini alamamışlardır. Bu durum, bir noktaya kadar makul olarak değerlendirilebilir. Ancak bu yaklaşım dinî inancı ve inanç temelinde şekillenen dinî hayatı olumsuz etkilemeye başlayacak kadar farklı bir boyut kazanmışsa, oturup üzerinde yeniden düşünmekte fayda mülâhaza ediyoruz.

Meselâ; İbn Hacer, Sahîh-i Buhârî'nin “*Kitâbu'l-İmân*” bölümündeki rivayetleri şerh etmeye başlamadan önce, imânın artıp eksilmesi ve amel-imân ilişkisi gibi kelâmî tartışmaların odağındaki temel meseleleri ele almış ve söz konusu tartışmalarda tarafını ortaya koymuştur.⁸⁰ Aynı Müellif, “*en-Nuket*” isimli eserinde imânın hasletlerini ve kapsamını izah ederken kullandığı ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, daha önce yaşanmış olan i'tikâdî tartışmalardan etkinlenmiştir.⁸¹

Kastallânî (öl. 923/1517) de, aynı rivayetleri şerh ederken, imânın tarifi ile ilgili tartışmalardan ehl-i imânın ahiretteki durumlarına kadar tüm ihtilafı konuları teferruatlı bir şekilde ele almış ve buna dair pek çok alimin görüşüne yer vermiştir.⁸²

Sahîh-i Müslim'in şerhlerinde de benzer etkileşimler görülmektedir. Nitekim Mûsâ Şâhîn Lâşin, *Sahîh-i Müslim*'deki “Cibril hadisi” diye meşhur olan rivayetin şerhinde imâna dair tartışmaların neredeyse tamamına değinmiştir. Ayrıca

80 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahihi'l-Buhârî*, 1/100-101.

81 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *en-Nuket alâ Sahihi'l-Buhârî*, 1/233-235.

82 Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdu's-sârî li şerhi Sahihi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1996), 1/122-125.

Kaderiyye, Hariciyye ve Kerrâmiye gibi i'tikâdî fırkaların görüşlerine de yer vermiş ve bunları eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmiştir.⁸³ Buna benzer hadis şârihlerinin, rivayetleri şerh ederken daha önce yaşanmış tartışmaların etkisinde kaldıklarına dair pek çok örnek vermek mümkündür.

6. Kâmil İmân/Mü'min Mefhumunun Bazı Dayanakları

Allah'ın dinini kabullenmiş ve esaslarına imân etmiş dolayısıyla Müslüman olduğunu iddia eden insanların tamamının gerek inanç gerekse amel yönünden aynı seviyede olmayışı, mü'minlerin derecelendirilmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle bir insanın mü'min sıfatıyla yapması mümkün görülmeyen ve “büyük günah” olarak değerlendirilen bazı cürümlerin imân iddiasında bulunanlar tarafından işlenmesi ya da namaz gibi imânın şahidi mesabesinde olan ve dinin olmazsa olmazlarından sayılan bazı ibadetlerin terk edilmesi, böyle bir derecelendirmeyi adeta zorunlu kılmıştır. Çünkü imân ettiğini iddia edenin tekfir edilmesi söz konusu olmadığı gibi imânın gereğini yerine getirmeyenin de mükemmel bir Müslüman olarak değerlendirilmesi mümkün görülemezdi. Dolayısıyla söz konusu derecelendirme kaçınılmaz olmuştur. Şüphesiz ki bu derecelendirmenin en önemli ayağı nâkıs imân-kâmil imân ayrımıdır. Bu ayrımın sebebi ise imân-amel ilişkisi meselesidir. Nitekim bu konu asırlarca tartışılmış ve neticesinde farklı mezheplerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İmân-amel ilişkisi etrafında cereyan eden ihtilafların sonucunda şu makûl görüş Müslümanların geneli tarafından benimsenmiştir: “İmân-amel ilişkisine dair ileri sürülen deliller farklı görünmekle birlikte bunların yine de birbiriyle irtibatlı olduğunu söylemek mümkündür. Zira dinin temel hükümlerine imân edilmesi hayatın bu hükümlere göre düzenlenmesini gerektirir. İslâm dini, imânın hayata yansımalarını ister. İmânın amele tesir ederek onu kemiyet ve keyfiyet yönünden daha

83 Musa Şahin Laşin, *Fethu'l-Mun'im*, 1/25-31.

iyi bir konuma getirdiği, amelin de imânı kuvvetlendirdiği, bu açıdan aralarında olumlu ve olumsuz etkileşimlerin bulunduğu bilinen bir gerçektir. Sünnî âlimlerin fikirlerini, ameli gereksiz bulan ve sadece tasdikten ibaret sayan bir imân anlayışı olarak görmek doğru olmaz. Bu anlayışı, amel eksikliğinden dolayı kişinin mü'min vasfını kaybedeceğini ileri süren Hâricî ve Mu'tezilî görüşe karşı, kalbî tasdikten ibaret bir imânın varlığı devam ettiği sürece ferdin mü'min kalacağını kabul eden kucaklayıcı bir tavır olarak değerlendirmek gerekir.”⁸⁴

Kâmil imân/mü'min mefhumu, şüphesiz ki dayanaklardan yoksun değildir. Zira bazı âyet ve hadislerin doğrudan veya dolaylı olarak kâmil imân/mü'min mefhumuna delil gösterilmesi mümkündür. Mesela “*Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Onun âyetleri kendilerine okunduğu zaman bu onların imânlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler. Onlar namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayan kimselerdir. İşte onlar gerçek müminlerdir*”⁸⁵ âyeti, akıllara gerçek/kâmil mü'minleri getirmektedir. Nitekim İbn Aşur (öl. 1393/1973), bu âyetlerde geçen “hakiki mü'minler” ifadesiyle kâmil müminlerin bazı özelliklerinin anlatıldığını belirtilerek kâmil bir imânın önemine işaret edildiğini zikretmiştir.⁸⁶

Diğer taraftan bazı hadislerde vurgulanan mesajlardan kâmil imân/mü'min mefhumuna varmak pekâlâ mümkündür. Mesela İbn Abbâs'ın (öl. 68/687-88) rivâyet ettiğine göre Abdulkays koluna mensup bir heyet İslâm'ı öğrenmek için Medine'ye geldi. Heyet, sadece savaşın yasak olduğu haram aylarda Medine'ye gelebildiklerini zira Mudar kabilesinin kendilerine sıkıntı yaşattığını söylediler. Bundan dolayı Hz. Peygamber'den cennete girmelerine vesile olacak aynı zamanda kabilelerine anlatacakları bazı veciz tavsiyeler istediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) onlara sadece Allah'a imân etmelerini emretti ve sonrasında “*sadece Allah'a imân*

84 Mustafa Sinanoğlu, “İmân” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/213.

85 Enfâl 8/2-4.

86 Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Dâru't-Tunusiyye, 2008), 9/261.

etmek ne demektir, bilir misiniz?” diye sordu. Onlar, “Allah ve Resulü daha iyi bilir.” diye karşılık verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (as), “Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın Resulü olduğuna imân etmek, namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan orucunu tutmak ve ganimetlerin beşte birini vermektir.” buyurdu.⁸⁷ Bu hadise göre Hz. Peygamber’in, müminlere tavsiye ettiği imân; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve beden ile amel bütünlüğünden oluşan kâmil bir imândır.⁸⁸

Kanaatimizce kâmil imân mefhumunun en açık delillerinden biri şu hadistir: “Mü’minlerin imân bakımından en mükemmeli, ahlâk bakımından en güzel olandır.”⁸⁹ Aynı şekilde Ebû Said’ten rivâyet edilen hadiste bu konuda önemli bir delil niteliğindedir. Söz konusu hadise göre, Rasulallah’a (as), “imân bakımından en mükemmel mü’min kimlerdir?” şeklinde bir sorulmuş; bunun üzerine Rasûlullah (sav) şöyle cevap vermiştir: “Canıyla ve malıyla Allah yolunda cihat eden ve bir vadide Allah’a ibadet edip kimseye kötülüğü dokunmayandır.”⁹⁰ Görüldüğü üzere bu hadislerde “en mükemmel” olarak tercüme edilen ifade “ekmel” şeklinde geçmiştir. Hadislerde geçen “ekmel” sözcüğü, “ef’al” vezninde olup efdaliyet manasını içermektedir. Yani daha kâmil veya en kâmil, en mükemmel ya da en üstün demektir. Şu hâlde imânın en mükemmel haline vurgu yapılmış olması, teorik olarak nispeten daha az olan ya da mükemmel olmayan imân fikrini akıllara getirmiştir.

Yukarıdaki âyet ve hadislerden anlaşıldığı üzere insanları imân bakımından kâmil-nâkis gibi bir ayrıma tabi tutmak mümkündür. Elbette ki bu ayrımda temel kıstas, yukarıda kısmen zikredilen ve imân etmiş olmanın gereği olarak yapılması veya kaçınılması gereken amellerdir. Dolayısıyla kâmil imân mefhumuna kaynaklık teşkil edecek delilleri Kur’ân ve sünnetten bulmak zor değildir. Söz konusu deliller ışığında kâmil imân mefhumu, “Kur’ân ve sünnet kaynaklı doğru bilgiye dayalı olarak İslâm dininin başta inanç, ibadet ve ahlâk olmak üzere bütün ilke ve

87 Buhârî, “İmân”, 40; Müslim, “İmân”, 24; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 14.

88 Hüseyin Vuruşkan, “Hadislerin Diliyle İmân-ı Kâmil Kavramının Karakteri”, 348.

89 Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 15; Tirmizî, “Radâ”, 11.

90 Ebû Davud, “Cihad”, 6.

hükümlerini öz, söz ve eylem bütünlüğü içinde tam ve eksiksiz kabul etmek”⁹¹ şeklinde özetlenmiştir.

7. Kâmil İmân Mefhumunun İmânın Kavramsal Tarifiyle İlişkisi

Yukarıda ifade edildiği üzere imânın mutlak olarak varlığı ile kemâl derecesine mazhar olması ayrı birer olgu olarak değerlendirilmiştir. Buna göre imânın, Hz. Peygamber’in Allah’tan getirdiği esasları kalple tasdik etmek ve dille ikrar etmek⁹² şeklindeki yansıması mutlak varlığının işaretidir. İmânın gerektirdiği gibi davranmak ise kemâlinin delilidir. Bu durumda imânın kapsamı ve ne olduğu meselesi, önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğer imân sadece kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan ibaret bir duygu ve söylem ise, o zaman Allah’a ve diğer imân esaslarına imân etmekle birlikte büyük günahlar işleyen ya da farzlar dahil olmak üzere ameli tamamen terk edenler her halükârda mü’min sayılır, dolayısıyla ebedî olarak cehennemde kalmaya maruz kalmazlar. Bu tür insanlar, kâmil olmasa da imân sahibi olarak değerlendirirler ve Allah’ın takdirine uygun olarak geçici azaba maruz kalacakları gibi affa da mazhar olabilirler.⁹³ Zira bu yaklaşıma göre imânın sübutu için önemli olan şey, Allah katından gelen her şeyi icmâlî olarak tasdik etmek ve imânın kaçınılmaz bir rüknü olan dil ile ikrar etmektir.⁹⁴ Elbette bu görüş tüm alimlerin üzerinde ittifak ettiği ve herkesi bağlayan bir görüş değildir. Nitekim Teftâzânî’nin (öl. 792/1390) kaydettiğine göre bu görüşü Pezdevî (öl. 482/1089) ve Serahsî (öl. 483/1090) başta olmak üzere bir kısım alimler savunmuştur.⁹⁵ Ancak yine Teftâzânî’nin zikrettiğine göre muhakkik alimlerin cumhuru, imânın sadece kalp ile tasdik olmaktan ibaret olduğunu görüşündedir. Tabiri caizse bu görüşün fikir babası,

91 Vuruşkan, “Hadislerin Diliyle İmân-ı Kâmil Kavramının Karakteri”, 341.

92 Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu’l-Akaidi’n-Nesefiyye* (Beyrut: İhyau’t-Turasi’l-Arabi, 2014), 114.

93 Ebû Meryem Hamza b. Usman el-Ensârî, *es-Sadefu’l-Hâvî li dureri akideti’l-İmâm et-Tahâvî*, ts., 40-41.

94 Teftâzânî, *Şerhu’l-Akaidi’n-Nesefiyye*, 114.

95 Teftâzânî, *Şerhu’l-Akaidi’n-Nesefiyye*, 115.

İmâm Mâtürîdî'dir (öl. 333/944). O, bu görüşünü bazı âyet ve hadislere dayandırmıştır. "...İmân, henüz kalbinize girmemiştir..."⁹⁶ âyeti bunlardan sadece biridir. Hadis olarak getirdiği delil ise, Hz. Peygamber'in, imân etmediğini sanarak bir kişiyi öldüren Üsâme b. Zeyd'e (öl. 54/674) "kalbini yarıp da mı baktın?"⁹⁷ diyerek sitem ettiği olaydır.

İmânın, esasen kalp ile tasdik etmek olduğunu savunan yaklaşıma göre, imânın dil ile ikrar edilmesi, sadece dünya hayatında birtakım hükümlerin icra edilebilmesi için bir şart niteliğindedir. Zira tasdik kalp ile olup batınî bir durumdur. Dolayısıyla tasdikın alameti dilin ikrarıdır ve bu ikrar sayesinde ancak kişinin mü'min olduğuna hükmedilebilir. Bununla birlikte dil ile ikrar etmediği halde kalben tasdik eden kişi, dünyadaki ahkâmın icrasında mü'min olarak kabul edilemese bile Allah katında mü'min sayılmaktadır. Buna mukabil dil ile ikrar edip kalp ile tasdik etmeyen kişi ise toplum tarafından mü'min olarak değerlendirilse bile Allah katında mü'min sayılmaz.⁹⁸

İmânı sadece kalbin tasdikinden ya da kalbin tasdiki ve dilin ikrarından ibaret sayanların yanı sıra çoğunluk tarafından savunulan üçüncü bir görüş söz konusudur. Müttekellim, muhaddis ve fakihlerin cumhuruna göre imân kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla amel etmektir.⁹⁹ Ancak amel etme unsurunun konumu ciddi tartışmaları beraberinde getirmiştir. Çünkü ameli terk etmenin sonucu hakkında mutabakat sağlanamamıştır. Nitekim Mutezile'ye göre imân iddiasında bulunduğu halde ameli terk eden kişi mü'min sayılmaz.¹⁰⁰ İmam Şafî'ye (öl. 204/820) göre ise, amel kâmil bir imânın rüknüdür.¹⁰¹ Yani İmam Şafî'ye göre tasdik ve ikrar edip amel etmeyen kişi

96 Hucûrât, 49/14.

97 Buhârî, "Meğâzî", 45; Müslim, "İmân", 158.

98 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, 115.

99 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, 116; Ebû Meryem Hamza b. Usman el-Ensari, *es-Sadefu'l-Havi li dureri akideti'l-İmam et-Tahavi*, 38.

100 Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed el-Esedî, *el-Usûlu'l-hamse* (Kuveyt: Matbûâtu Câmîati'l-Kuveyt, 1998), 71.

101 Teftâzânî, *Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, 117.

mutlak anlamda tekfir edilmez. Ancak söz konusu kişinin kâmil bir imâna sahip olduğu da iddia edilemez.

İmânın hakikatine dair yukarıda serdedilen görüşlerden hareketle şunları ifade etmek mümkündür: İmânın kavramsal tariflerinin tahlilinde kâmil imân mefhumu gündeme gelmiş ve bu sayede farklı görüşler ileri sürülmüştür. Özellikle amelin imândan bir cüz olup olmadığı ve büyük günah işleyenlerin kafir olup olmadığı konularında kâmil imân mefhumu adeta arabulucu bir rol üstlenmiştir. Böylece ciddi ihtilaflara sebebiyet veren mezkûr zıt kutuplar, bu rahatlatıcı yaklaşım sayesinde büyük oranda etkisini yitirmiş bulunmaktadır.

8. Kâmil İmân Mefhumunun Olumlu Yansımaları

Şüphesiz ki, her bilim dalının doğuşu ve gelişimi ile ilgili kendisine has bir hikayesi vardır. Şerh edebiyatının ortaya çıkmasının da muhakkak ki bir sebebi vardır. Gerek dinî gerekse diğer bilim dallarında telif edilen şerhlere bakıldığında, her birinin bir amaca binaen ortaya çıktığını görmek mümkündür. Buna göre “şerhler bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir.”¹⁰² Hadis alanında yazılmış olan şerhler ise “bir hadisin veya bir hadis kitabında yer alan rivâyetlerin kelime ve kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor yerlerini izah etmek, i’rabını belirtmek, hadisten çıkan hükümlere yer vermek”¹⁰³ gibi gayelerle yazılmıştır. Bazı hadis şerhleri farklı özelliklere sahip olsa bile şerhlerde genellikle şu hususların ön plana çıktığı görülmektedir:

1. Şerh edilen hadisi açıklayan bir âyet varsa ondan yararlanmak,

102 Sedat Şensoy, “Şerh”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2010), 38/555.

103 Mehmet Efendioğlu, “Şerh”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/559.

2. Hadisin konusuyla ilgili diğer hadisleri derleyip şerhi bunların ışığında yapmak,
3. Hadisin sebab-i vürûdu biliniyorsa bunu belirtmek,
4. Anlaşılması zor kelimelerin lügat manalarını vermek ve kelimelerin hangi kökten türediğini, nasıl kullanıldığını göstermek, eski Arap şiiiriyle istişhâd ederek ve dil âlimlerinin görüşlerine başvurarak açıklamak.
5. Hadisin ihtiva ettiği itikadî veya amelî hükmü belirtmek yahut verilmek istenen mesaja işaret etmek; bunu yaparken sahâbe başta olmak üzere tâbiûn ve diğer âlimlerle mezhep imamlarının farklı görüşlerine yer vermek.
6. Birbirine zıt gibi görünen hadisleri muhaddislerin çokça kullandığı cem, telif, nesh, tercih ve tevakkuf metotlarıyla açıklamak.
7. Hadiste mecazi anlatım varsa buna işaret etmek.
8. Te'vil edilecek yerleri te'vil etmek.
9. Rivâyet ve nüsha farklarına işaret etmek.
10. Gereken yerlerde siyer ve tarihe dair bilgi vermek.
11. Senetlerde geçen râvilerle metinlerde geçen kişileri tanıtmak.
12. Şerh edilen veya delil olarak kullanılan hadislerin sıhhat derecesini belirtmek.
13. Bağlı bulunduğu mezhebin görüşlerini ön plana çıkarmak.
14. Daha önce yapılmış şerhlerden nakiller yapmak.
15. İçinde yaşanan döneme ait bazı olayları ve güncel meseleleri hadisin ışığında açıklamak.¹⁰⁴

104 Mehmet Efendioğlu, “Şerh”, 38/560.

Görüldüğü üzere zamanın dinî gündemi, mezhepler arasındaki tartışmalar ve bu tartışmalarda ön plana çıkan konu ve kavramlar şerh edebiyatına önemli ölçüde etki etmiştir. Bu itibarla imân konusu, özellikle itikâdî mezheplerin ortaya çıkış sürecinde en önemli başlıklar arasında yer almış olması hasebiyle şerh edilmesinde yarar görülen meseleler arasındaki yerini almıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi imân/mü'min kavramları, özellikle itikâdî tartışmalara konu olan yönleriyle en çok kâmil/kemâl sıfatıyla birlikte ele alınarak şerh edilmiştir. Şüphesiz ki bu şerhin pek çok faydası olmuştur. Zira eğer kâmil imân mefhumu şerhler vasıtasıyla gündeme gelmemiş olsaydı Haricîlik benzeri akımlar, belki de ümmeti istila edecek ve tekfir furyası birçok canın yanmasına neden olacaktı. Nitekim söz konusu akımların revaç bulduğu dönemlerde toplumların ciddi sıkıntılar yaşayabildiğini en yakın örnek olan DEAŞ'tan anlamak mümkündür. Bu bakımdan kâmil imân mefhumu, çetin ihtilafların girdabında ıstırap çeken ümmetin sıkıntılarını gidermede önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Diğer taraftan kâmil imân söylemi, bazı insanların dikkatini dinî konularda daha üstün bir makama çekmiştir. Dolayısıyla manevî bir üstünlük elde etmek için kaynaklarda belirtilen kâmil imâna ulaştırıcı amelleri işlemeye yönelik çaba içine girenler olmuştur. Özellikle tasavvuf ekollerinin bu konuda daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Zira tasavvuf anlayışında “sıradan bir mü'min” olmanın ötesinde manevî olarak kemâle erme düşüncesi hakimdir.¹⁰⁵

9. Kâmil İmân Mefhumunun Olumsuz Yansımaları

Kâmil imân veya kâmil mü'min ifadeleri haddi zatında elbette ki olumsuz olarak değerlendirilemez. Ancak bu kavramlar daha çok şerhler marifetiyle başka bir ifadeyle beşerî bir ürün olarak ortaya çıktığından dolayı etkisi itibariyle iki yönlü olarak değerlendirilmesinde sakınca görülmemelidir. Yukarıda bir nebze de olsa

105 Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ'*, (Kahire: Dâru'l-Fikr. 1996), 1/22-23.

kâmil imân mefhumunun olumlu yönlerinden bahsedildi. Burada ise muhtemel olumsuzlukları, daha doğrusu olumsuz etkileri üzerinde durulacaktır. Kâmil imân mefhumunun tespit ettiğimiz olumsuz etkileri tamamen gözleme ve tecrübeye dayalı kanaatimizden ibarettir. Dolayısıyla tartışmaya açık bir yaklaşım olduğu tarafımızdan peşinen kabul edilmektedir.

Kanaatimize göre yukarıda zikredilen rivâyetlerde geçen imân/mü'min kavramlarına “kâmil” sıfatının eklenmesi, toplumun dindarlığı üzerinde birtakım olumsuz etkilere neden olmuştur. Şöyle ki; İslâm dini, muhatap aldığı toplumun hayatını inanç, ibadet, ahlak ve diğer alanlar bakımından tanzim etmek istemektedir. Yani İslâm dininin insanlık üzerinde gerçekleştirmek istediği hedefleri bulunmaktadır. Bu hedeflerin gerçekleşmesinde en etkili unsur ise şüphesiz ki dinî öğretiler ve beyanlardır. Bu itibarla gerek doğrudan Allah'tan gerekse Hz. Peygamber'den gelen dinî beyanların, olduğu gibi muhataplara ulaşması çok önemlidir. Çünkü dinin sahibi ve elçisi ile muhatapları arasında yegâne iletişim vasıtası, söz konusu dinî beyanlardır. Dolayısıyla dinî beyanların mümkün mertebede beşerin müdahalesine maruz kalmadan insanlara ulaştırılması esastır.

Ancak yukarıda kısmen değinmeye çalıştığımız değişik sebeplerden dolayı bazı dinî beyanlar şerh edilerek muhataplara ulaştırılmıştır. Günümüzde de vaaz, hutbe, sohbet ve ders halkalarında benzeri anlatımların müşahede edilmesi her daim mümkündür. Dolayısıyla genel olarak ders, sohbet, vaaz ve hutbelerle dinî eğitim alan toplumların, bu tür dinî hitapların etkisinde kalmaları son derece doğaldır. Sonuç itibariyle sürekli muhatap oldukları dinî söylemler ışığında bazı çıkarımlar yapmaları ve bu çıkarımlar doğrultusunda bir anlayışa ve hayat tarzına sahip olmaları kaçınılmaz olmaktadır. Bu noktadan hareketle şayet günümüzde ümmetin içinde namazsız, zekâtsız, oruçsuz... bir Müslümanlık anlayışından bahsedilebiliyorsa, kullanılan din dilinin bundaki payını sorgulamakta fayda bulunduğunu düşünüyoruz. Aynı şekilde mezkûr hadislerde ifade edildiği üzere mü'minlere yakışmayan her türlü olumsuz davranış, Müslüman olduğunu düşünen

bir toplumda garipsenmeden sergileniyorsa, bunların kaynağına inmek gerektiğini ifade etmek istiyoruz.

Öyle görünüyor ki, imân/mü'min kavramının kâmil sıfatının ilavesiyle şerh edilmesi, Nebevî beyanın, muhataplar üzerindeki etki gücünü hafifletmiştir. Çünkü Hz. Peygamberin “şunları şunları yapmazsanız imân etmiş olmazsınız” şeklindeki beyanları, şerhler marifetiyle etki kaybına maruz kalmış görünmektedir. Adeta Hz. Peygamberin “mü'min olamaz” dediğine “mü'min olur ama kâmil mü'min olmaz” denmiştir. Bu, bir bakıma anlam daralmasına sebep olmuştur, denilebilir. İşte, bu anlayışın etkisiyle Nebevî beyanların muhatapları olan insanlar, imânın insan hayatında gerçekleştirmek istediği inkılabı tam anlamıyla hissetmekten uzak kalmışlardır. Zira “nasıl olsa gereğini yapmasam da mü'min sayılırım” anlayışı yaygınlık kazanmıştır. Hal böyle olunca zamanla insanlar, kâmil olmasa da imân sahibi olmakla yetinir olmuşlar ve amelsiz bir Müslümanlık anlayışını benimsemişlerdir. Evet, mü'minler birbirlerini tekfir etmesinler diye iyi niyetle “kâmil” şerhi konmuş olabilir. Ancak sonuçta ifade ettiğimiz durumun ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Yani Müslüman toplumların, dinin/imânın gereğini yerine getirmedikleri halde kendilerini mü'min olarak görmelerinin, hatta tüm ihmallere ve ihlallere rağmen derin bir endişe taşımamalarının nedenlerinden birinin, imân kavramına getirilen şerhler olduğunu düşünmekteyiz.

Yukarıda da ifade edildiği üzere hadis şârihlerinin, kâmil imân mefhumuna dair izahâtları asla yersiz değildir. Bilakis oluşan şartlar muvacehesinde olması gereken değerlendirmelerdir. Burada sorgulanması gereken husus, zamanın şartlarına göre yapılan şerhlerin, sonraki dönemlerde neden sürdürüldüğü ve gerekmediği halde niçin gündemde tutulduğu meselesidir. Yani derdin ortaya çıkması halinde dermanın devreye sokulması anlaşılabilir bir durumdur. Ama dert yokken dermana vurgu yapmak gereksizdir. Diğer taraftan ümmetin genel sorunu olmadığı halde nazarî olarak her konuyu mefhumu muhalifi ile birlikte ele alıp işleme zorunluluğu yoktur. Meselâ “... şunları yapmazsanız iman etmiş olmazsınız” şeklindeki ifadeleri izah

ederken, “yani kafir olursunuz” tarzında birtakım ilavelere ihtiyaç hissedilmemesi gerekmektedir. Bu konu aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde işlenecektir.

10. İmân Mefhumunun Anlatımında Yeni Bir Yaklaşım Önerisi

İmân, dinin esasıdır. İmân konusundaki en ufak yanlış, dinin temelden sarsılmasına neden olabilmektedir. Bu bakımdan din/imân konusu beşerin müdahalesine açık bırakılmamıştır. “De ki, siz Allah’a dininizi mi öğretiyorsunuz?”¹⁰⁶ âyetinde beyan edildiği üzere insanların kendi bakış açılarına ya da çıkarlarına göre bir din anlayışı ortaya koymaya çalışmaları Allah tarafından zemmedilmiştir. Zira dinin muhatapları olan insanlar, din üzerinde söz söyleme hakkına sahip değildirler. İnsanlara düşen şey, Allah’ın bildirdiğini iyi anlamak ve gereğini yerine getirmektir. Bu itibarla, insanlara dini öğretmekle mükellef olanların, özellikle imân konusunu aşağıdaki hususlar ışığında yeni bir metotla anlatmalarının yararlı olacağına inanıyoruz.

1. İmân gibi dinin aslı olan bir konunun birtakım itikâdî tartışmaların gölgesinde anlatılmasından vazgeçilmelidir. Bilinmelidir ki, tartışmalar ve tefrikalar yokken imân olanca saflığı ile vardı ve bu imân sayesinde insanlık aleminde eşsiz bir inkılap yaşanmaktaydı. Dolayısıyla gerek fertlerin gerekse toplumların manevî dönüşümünde imânın güçlü etkisini hissettirecek bir anlatımın tercih edilmesi daha isabetli olacaktır.

2. Çalışmamızın başında zikrettiğimiz hadislerde ve benzerlerinde geçen ve imânın gerekliliklerine vurgu yapan Nebvî söylemler, herhangi bir şerhe meydan vermeden olduğu gibi insanlara aktarılmalıdır. İnsanların, Nebvî beyanlar karşısında kendi payına düşeni alarak kendi içinde manevî coşkuyu ve dönüşümü sağlamaya imkân verilmelidir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan *Hadislerle İslâm* adlı eserde zaman zaman kemâl/kâmil şerhi konmadan hadislerin tercümesi olduğu verildiği görülmektedir. Örneğin şu hadislerin tercümesinde herhangi bir

106 Hucûrât, 49/16.

şerhe gidilmemiştir: “Sizden biriniz kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemedikçe imân etmiş olmaz.”¹⁰⁷, “İmân etmedikçe cennete giremezsiniz, aranızda sevgi ve muhabbeti ikâme etmedikçe de imân etmiş olmazsınız.”¹⁰⁸, “Bir kimse, komşusu onun kötü davranışlarından güvende olmadığı sürece imân etmiş olmaz.”¹⁰⁹ Nadir de olsa Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan hutbelerde de aynı yaklaşımı görmek mümkündür. Mesela 04/01/2019 tarihindeki hutbede¹¹⁰ zikredilen hadisin tercümesi şu şekilde verilmiştir: “Bir kişinin kalbinde aynı anda imân ile küfür, doğruluk ile yalancılık, hainlik ile güvenilirlik bir arada bulunmaz.”¹¹¹

3. “Şunları yapmadıkça imân etmiş olmazsınız” tarzındaki hadisler aktarılırken, “peki, ya böyle olmazsa?” şeklinde takdirî sorular sorarak meseleyi tartışmalı taraflara çekmekten uzak durulmalıdır. Burada yapılması gereken şey, Hz. Peygamberin imân ve gerekliliklerine dair vurgularını muhatapların kalbine nakşetmeye çalışmaktır. Mesela “birbirinizi sevmedikçe imân etmiş olmazsınız...”¹¹² hadisinin, yalın haliyle aktarılması mü’minler arasında muhabbet bağına güçlendirecektir. Zira mü’minlerin, böylesi güçlü bir vurguya sahip Nebevî söyleme karşı kayıtsız kalmaları düşünülemez. Dolayısıyla mü’minler, imânın gereği ve işareti olarak olarak birbirlerine sevgi bağıyla bağlanmaları gerektiğinin bilincinde olacaklar ve bunun aksinin imânî bir sorun olduğunu düşüneceklerdir. Başka bir ifadeyle, kişisel yorumlar katmadan hadislerin olduğu gibi aktarılması halinde muhatap kitle, doğrudan Nebevî beyanların etkisi altına girecek ve kendine çekidüzen verme gereğini hissedecektir. Kaldı ki, imân felsefesine dair ulemânın gündemindeki teorik tartışmaların büyük bir kısmı

107 Heyet, *Hadislerle İslâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 3/270.

108 Heyet, *Hadislerle İslâm*, 3/358.

109 Heyet, *Hadislerle İslâm*, 3/617.

110 Diyanet İşleri Başkanlığı, “Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü”, erişim: 04 Ekim 2019, <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/kategoriler/yayinlarimiz/hutbeler>.

111 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 2/349.

112 Müslim, “İmân”, 93.

halkın gündeminde yoktur. Yani gerekli olmadığı sürece tartışma zemini oluşturma yaklaşımı, prensip olarak kabul değerlendirilmelidir.

4. İhtilafli konuların, muhatap kitle tarafından sorgulanması halinde dikkatlerinin esas gayeye çekilmesi cihetine gidilmelidir. Hz. Peygamber'in (as) metodu bu konuda rehber alınmalıdır. Nitekim "kıyamet ne zaman kopacak?" şeklinde kendisine bir soru soran kişiye, "kıyamet için sen ne hazırladın ki?" cevabını vererek muhataba lazım olan asıl şeyi hatırlatmıştır.¹¹³

5. İmânı tarif ederken mezhep tartışmalarına girmeden Kur'ân ve sünnetin, imânın gereği olarak beyan ettiği amel konusu özellikle zikredilmelidir. Zira tasdikın alameti ikrar olduğu gibi ikrarın alameti de ameldir. Dolayısıyla bu anlayışın toplumda hâkim kılınması hedefi mutlaka gözetilmelidir. Her fırsatta sadece "imân ettim" demekle kurtulmanın mümkün olmadığı¹¹⁴ gerçeği hatırlatılmalıdır.

Sonuç

Allah'a ve Hz. Peygambere ait olan beyanlar, dinin temel metinlerini oluşturmaktadır. Bu iki kaynağın her türlü beşerî müdahaleden korunması, dinin de korunması anlamına gelir. İslâm'ın ilk dönemlerinde bu konudaki hassasiyetin son derece canlı olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı bazı sahabîlerin yanlışlık yaparız endişesiyle hadis rivayetinden kaçındıkları malumdur. Ancak sonraki dönemlerde ortaya çıkan birtakım ihtilaflar, dile getirilen farklı görüşler ve bunlara ilişkin akıllara gelen sorular karşısında dinî metinlerin şerh edilmesi gereği hasıl olmuştur. Özellikle itikâdî konulara dair rivayetler daha çok şerhe konu olmuştur.

Yaşanan tefrikaların sonucunda insanların birbirilerini tekfir etmeye başlamasıyla birlikte bilhassa imânın tarifi ve kapsamı meselesi önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Bu bağlamda öne çıkan görüşler, hadislerin şerhine de yansımıştır. Nitekim imânın gerekliliklerine vurgu yapan ve aksi halde imândan söz

113 Müslim, "Birr", 163.

114 el-Ankebût, 29/2.

edilemeyeceğini beyan eden rivayetlerde geçen imân/mü'min kavramların genellikle kâmil/kemâl sıfatıyla şerh edildiği görülmektedir. Hadis alanındaki şerh edebiyatının ilk örneklerinde yer alan bu şerhler, sonraki dönemlerde telif edilen eserlere de sirayet etmiştir. Hatta tercüme türü eserlerde de aynı şerhler dikkat çekmektedir. Dolayısıyla söz konusu şerhler ders, vaaz, hutbe ve benzeri dinî irşat yöntemleri vasıtasıyla nesilden nesile aktarılmış ve bunun üzerinde bir din algısı inşa olmuştur.

İlk bakışta imân kavramına yapılan “kâmil/kemâl” şerhi, ümmetin maslahatına yönelik olduğu görülmektedir. Zira kâmil imân/mü'min mefhumu, çetin ihtilaflara ve derin tefrikalara maruz kalmış İslâm toplumunu büyük ölçüde rahatlatmış ve birçok müslümanın değişik nedenlerden dolayı tekfir edilmesine engel teşkil etmiştir. Çünkü kâmil imân mefhumu, müslümanlar arasında yaşanmış ihtilaf ve tefrikalarda ifrat ve tefrit noktalarının orta, makul ve sağduyulu ve bir yaklaşımla önemli oranda bertaraf edilmesine vesile olmuştur. Bu bakımdan kâmil imân mefhumu farklı görüşler girdabında ortaya çıkan kavgalarda adeta ara bulucu bir rol üstlenmiştir.

Ancak rivayetlerde geçen imân/mü'min kavramına kâmil/kemâl sıfatının eklenmesi, bir açıdan bazı olumsuz sonuçları da beraberinde getirmiştir. Kanaatimize göre söz konusu şerhler, Hz. Peygamber'in (as) imâna dair mesajlarındaki etki gücünü zayıflatmıştır. Çünkü Hz. Peygamber (as), imân bakımından insanların belli bir seviyeye gelmesini arzulayarak “şunları yapmazsanız imân etmiş olmazsınız” tarzında altını çizerek imânın gerekliliklerine vurgu yapmış olmasına rağmen bahsi geçen şerhler, Nebevî söylemdeki bu vurguların hafifletilerek sonraki nesillere aktarılmasına meydan vermiştir. Böylece Nebevî mesajların muhataplar üzerindeki etkisi azalmıştır. Bunun sonucunda amelsiz mü'min ya da ahlakî hususlara riayet etmeyen bir dindarlık anlayışı ortaya çıkmıştır.

Bu itibarla; Nebevî mesajların herhangi bir etki kaybına maruz kalmadan nesilden nesile aktarılabilmesi için özellikle imâna ve imânın gerekliliklerine dair

rivayetlerin, yaşanmış ihtilafların etkisi altında kalmadan aktarılması önem arz etmektedir. Bu bakımdan özellikle dinî irşat faaliyetleri yürütmekle mükellef olanların, dinin saflığını koruyacak şekilde yeni bir irşat dili üzerinde çalışma yapmaları kaçınılmaz görünmektedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *Umdetü'l-Kârî fi şerhi Sahihi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- Babanzâde Ahmed Naim. *Sahihi Buhari muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Bağdâdî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-. *Nüzhëtü'l-a'yüni'n-nevâzır fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*. Müessesetu'r-Risâle, 1987.
- Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi. *El-Câmi'u'l-musnedu's-sahihi'l-muhtasar min umûri resûlillâh sallallahu aleyhi ve sellem ve sunenihi ve eyyâmihi*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Kesir, 2002.
- Efendioğlu, Mehmet. “Şerh”. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-. *el-Bahru'l-muhit*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1971.
- Ensari, Ebu Meryem Hamza b. Usman el-. *es-Sadefu'l-Hâvî li dureri akideti'l-İmâm et-Tahâvî*, ts.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *Risâletun ilâ ehli'seğri bi bâbi'l-ebvâb*. Medine: Merkezu'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1992.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *A'lâmü'l-hadis fi şerhi Sahihi'l-Buhârî*. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1988.
- Heyet. *Hadislerle İslâm*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nuket alâ Sahihi'l-Buhârî*. Kâhire: Mektebetu'l-İslâmiyye, 2005.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahihi'l-Buhârî*. Dimeşk: er-Risâletu'l-Âlemiyye, 2013.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Çur'ân*. Dâru'l-Kalem, 2009.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-. *Hiyyetü'l-evliyâ?*. Kahire: Dâru'l-Fikr. 1996.
- Kâdî Abdulcebbar, İbn Ahmed el-Esedî. *el-Usûlu'l-hamse*. Kuveyt: Matbûatu Câmiati'l-Kuveyt, 1998.
- Karacabey, Salih. "Sahîh'i Buhârî'nin ilk şerhi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1992) 237-247.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-. *İrşâdu's-sârî li şerhi Sahihi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-. *El-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahihi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1971.
- Kurtubî, Ebü'l-Abbâs Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-. *el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim*. Dimeşk: Dâr-u İbn-i Kesîr, 1996.
- Kurtubî, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-. *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 2008.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-. *el-Câmi'u-Sahih*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru't-Ta'sîl, 2014.
- Lâşîn, Mûsâ Şâhî. *Fethül münim şerhu sahihil Müslim*. Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 2002.
- Mübârekfûrî, Safiurrahmân el-. *Minnetu'l-mun'im fi şerhi Sahihi Müslim*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-. *Sahih Müslim bi şerhi'n-Nevevî*. Kahire: el-Matbaatu'l-Mısriyye, 1929.

- Özcan, Hanifi. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 22. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İmân”. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Süüyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *ed-Dibâc fi Sahihi'l İmâm Müslim bin el-Haccâc*. Daru İbn-i Affân, 1996.
- Şensoy, Sedat. “Şerh”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-. *Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye*. Beyrut: İhyâu't-Turâsi'l-Arabi, 2014.
- Temîmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâlih b. Muhammed b. Süleymân el-Useymîn et-. *Şerhu Sahihi'l-Buhâri*. Kâhire: el-Mektebü'l-İslâmiyye, 2008.
- Tûnisî, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Dâru't-Tunusiyye, 2008.
- Türcan, Zişan. “Hadis Şerhçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (01 Aralık 2009), 101-133.
- Vuruşkan, Hüseyin. “Hadislerin Diliyle İmân-ı Kâmil Kavramının Karakteri”. *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 341.